Fyzická geografie jako jeviště dějin

(hory, voda, les, nerostné bohatství, osídlení, paměť toponomastiky)

HORY A DĚJINY

> *„Historické divadlo národu našeho, země Česká prostírá se uprostřed pevniny Europejské asi po tisíci mílích čtvercových. Popatříce na obraz její na mapě, uhlédáme podobu nepravidelného čtverohranu, jehož hrany právě k severu a jihu, k východu i západu čelí. […] Jsou tedy Čechy již přírodou samou ohraničeny, a věncem hor co hradbami přirozenými otočeny. […] z toho patrno, že země tato do vysokého podnebí položena jest. Pramenové všickni, jenž po horách zemi vůkol věnčících se prýští, pomalu v potoky a řeky se stékajíce, téměř uprostřed země v jediný proud Labský se spojují a jediným oužlabím, prorvavším se skrze hornaté ty valy hluboce, k severu odtékají. […] Příroda sama, ukončivši a uspůsobivši Čechy co zvláštní celek, předustanovila tím hlavní ráz historie české.*[6]

Na úvod je možné si položit otázku, co je geografickou konstantou českých dějin, jaká je jejich fyzická podmíněnost? V jakých místech, oblastech se mohly české dějiny odehrávat? Jak reliéf krajiny, případně geologické podloží mohlo ovlivnit chod dějin?

Nemyslím, že je nezbytné na podobné otázky najít vždy jasnou odpověď. Důležité je však tyto otázky stále znovu pokládat. S kumulativním nárůstem znalosti se budou objevovat vždy nové a nové souvislosti, regionální odlišnosti či podobnosti. Na cestě k poznání považuji za klíčové vlastní tázání se, neboť jen to vede k promýšlení dějinnosti. Důležité je znovu a znovu se kolem sebe rozhlížet a opakovaně myslet vztah fyzické geografie a dějin, z makro i mikro pohledu, jak tak do edukační praxe přijdou nové inspirace, nové transdisciplinární přesahy.

Ptát se po krajinných dominantách, jejich geografické příčině, současně však hledat jejich společenskou a kulturní roli, po důvodech výskytu přírodního bohatství a zpětného dopadu na společnost. Právě tyto úvahy považuji jeden ze způsobů jak „rozvyprávět“ krajinu a pochopit její edukační potenciál.

Základním pramenem k úvahám může být reliéfní mapa. Co z ní lze vyčíst?

Základní geomorfologie se definuje takto. Nejvýznamnější provincie jsou *Česká vysočina* + *Karpatská soustava*. Obvod státu je řazen do kruhu, který uzavírá vltavsko-labskou

[6] PALACKÝ František: *Dějiny národu českého*, Kniha první, úvod a Čechy předslovanské až do r. 451, (1940), s. 11.

Českou kotlinu. Z pohledu dalšího členění se Česká vysočina dělí na šest geomorfologických soustav:

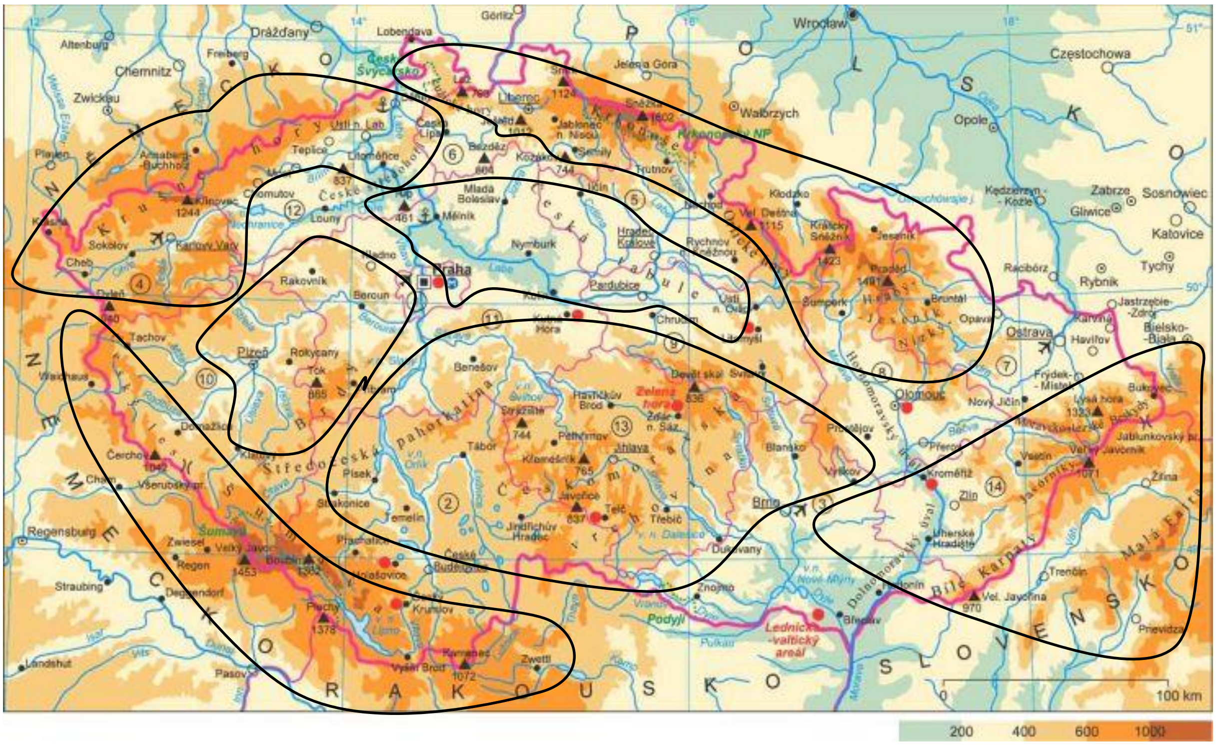

https://is.muni.cz/do/rect/el/estud/pedf/js17/cesko_atlas/web/pages/uvod.html

1) ŠUMAVSKÁ SUBPROVINCIE – osa Šumava (PLECHÝ 1387), Český les (Čechov 1045), Novohradské hory – Pláně nejvyšší část Šumavy, kde jsou i ledovcová jezera Černé, Čertovo, Plešné.

2) KRUŠNOHORSKÁ SUBROVINCIE – tvořena 3 soustavami 1) Krušnohorská hornatina (Klínovec 1244), Děčínská vrchovina, 2) Podkrušnohorská pánev, Doupovské hory, České středohoří, 3) Karlovarská vrchovina, tj. Slavkovský les a Tepelská vrchovina.

3) KRKONOŠSKO-JESENICKÁ SUBPROVINCIE – tvořena 3 soustavy 1) Krkonošská podsoustava Krkonoše, Jizerské hory, Krkonošské podhůří, 2) Orlická podsoustava Orlické hory – Velká Deštná 115, Broumovská vrchovina, Podorlická pahorkatina, 3) Jesenická podsoustava (Hrubý Jeseník Praděd 1491), Nízký Jeseník.

4) ČESKOMORAVSKÁ SOUSTAVA – značně různorodá podsoustava Středočeské pahorkatiny na jih od Prahy, Jihočeské pánve (Třeboň a ČB), podsoustava Českomoravská vrchovina (název až od 19. století), s Jihlavskými a Žďárskými vrchy a podsoustava Brněnská vrchovina (zde i Drahanská vrchovina).

5) POBEROUNSKÁ SOUSTAVA – pahorkatiny a vrchoviny Český kras, Křivoklátská vrchovina, Brdy. Ve středu Plzeňská kotlina, okolí Prahy pražská plošina

6) ČESKÁ TABULE – křídová tabule pokryta křídovými mořskými usazeninami převážně vodorovně uloženými. Celková tloušťka křídových usazenin je asi 700 m, místy

denudovány na 200 m. dělí se na západní Polabí, severní bezděcko-troseckou oblast a střední a východní Polabí.

7) ZÁPADNÍ KARPATY – vnější flyšové pásmo Karpat (flyš – souvrství mořských usazenin, ve kterých se mnohonásobně střídají vrstvy břidlic s vrstvami pískovce), Chřiby, Moravskoslezské Beskydy, Bílé Karpaty a Javorníky.

Tento faktografický popis se propojí s dějepisným obsahem ve chvíli, pokud jej rozšíříme a uvědomíme si, že jednou z podmínek středověké kolonizace nebyla jen vzdálenost od center, ale především nadmořská výška.

V 10. a 1. polovině 11. století žila převážná většina obyvatel českých zemí ve starém sídelním území, obydleném již neolitickými zemědělci. Souvisleji osídlené plochy tvořily asi jen 10-15% celkové plochy Čech a Moravy. Dosahovaly nadmořské výšky 300 m n. m., teplotní průměr činil 8°C.

Ve vrcholné fázi kolonizace, v průběhu 1. poloviny 13. století však nová sídla pronikla hluboko do lesů, překročila hranici 500 m n. m. a díky klimatickému optimu se novousedlíci setkávali s příznivými přírodními podmínkami. Ve vegetačním období dosahovala průměrná teplota asi 12°C, byť se zde sněhová pokrývka udržovala i pět a více měsíců v roce. V následujícím období kvůli klimatickým změnám proto docházelo i k pustnutí sídel.

Délka vegetačního období je s nadmořskou výškou přímo spojena i dnes. V nížinách dolního Pomoraví trvá přes 240 dní, v moravských úvalech a na Ostravsku přes 230 dní, v Polabí přes 220 dní. V horských oblastech trvá pod 160 dní.

Zlomy v reliéfu pak tvoří také první osnovu krajiny a první síť cest.

Dále má také geologický podklad zásadní dopad na přítomnost nerostného bohatství. To můžeme označit za jeden další z klíčových faktorů rozvoje osídlení, za jednu z hlavních vazeb člověka na přírodní podmínky.

Dodržíme-li shodné členění na geomorfologické soustavy, můžeme rozvést (citováno dle Jaroslava Kašpara), že české země historicky oplývaly značnou zásobou nerostného bohatství a to jak rud, tak uhlí. To historicky mělo (a má) přirozeně dopad na ekologii, strukturu zaměstnanosti, sociální stratifikaci.

Výčet doplňuji odkazy na některé současné specializované muzejní expozice, které mají svůj význam v edukační praxi.

ŠUMAVSKÁ PODPROVINCIE
Z nerostného bohatství Šumavy byla v minulosti využívána železná ruda, která se těžila od 16. století v oblasti osady Železná Ruda, kde se také zpracovávala v huti do vyčerpání ložisek ve 2. polovině 17. století. Větší význam mělo zlato, které se v podhůří Šumavy těžilo jednak rýžováním na Otavě a jejich přítocích, tak později hlubinným dolováním. Řada vesnic a měst v této oblasti vznikla v souvislosti právě s těžbou zlata. Od 14. století

se dobývalo zlato hlavně v Kašperských horách a v dalších místech, stříbro se dobývalo u Českého Krumlova.
Prácheňské muzeum v Písku (část zdejší expozice je věnována rýžování zlata)

KRUŠNOHORSKÁ SUBROVINCIE
Krušnohorská soustava byla nejbohatší a nejmohutnější rudnou oblastí Čech. Byla zde ložiska ušlechtilých stříbrných rud provázených rudami kobaltu, niklu, dále ložiska rud mědi, olova, železa cínu, wolframu a molybdenu. Rudy se zde těžily od 14. století, k největšímu rozmachu došlo na počátku 16. století, kdy byly objeveny bohaté stříbronosné žíly v Jáchymově. Po vyčerpání dostupných ložisek v 17. století těžba stříbra ustala. Obnovena byla až v 18. století. V 16. století bylo založeno město Boží Dar při stříbrných a cínových dolech, které bylo roku 1546 postoupeno českému království. Těžilo se zde do 19. století. Stříbro se dobývalo i v mnoha dalších lokalitách. (Planá, Michalovy Hory, Smrkovec, Loučná, Hora sv. Šebestiána, Výsluní, Hrob, Mikulov). Využívána byla i četná naleziště cínové rudy (Kladská, Písečná, Čistá, Krásno, Horní Slavkov, Rudná, Přebuz, Rolava, Jelení, Nové Hamry, Cínovec, Krupka), měděné rudy (Kraslice, Tisová, Měděnec, Hora sv. Kateřiny), olověné rudy (Krajková, Oloví), železné rudy (Horní Halže, Kovářská), v Lubech byly rtuťové doly. Bohaté zásoby hnědého uhlí v Podkrušnohorské oblasti byly a jsou plně využívány až v 19. a 20. století, i když zprávy o jeho dobývání jsou v omezeném rozsahu na Sokolovsku i z dob dřívějších. Využití uranových rud v Jáchymově spadá také až do 20. století. Tím se otevírají otázky a geopolitické, vnitropolitické i ekologické souvislosti druhé poloviny 20. století.
Muzeum hornictví na Měděnci
Muzeum Jáchymov
Regionální muzeum Teplice - expozice "Krupka a cín"
Městské muzeum ve Stříbře
Expozice těžby cínu Horní Blatná
Hornické muzeum Jiřetín pod Jedlovou
Rudá věž smrti u Ostrova
Středověký důl Jeroným v Čisté (cín)

O významu zdejší důlní činnosti a zformování specifické kulturní krajiny svědčí, že hornická oblast Krušnohoří/Erzgebirge byla zapsána na seznam světového dědictví UNESCO (společná, česko-německá přeshraniční žádost 2019)[7].

KRKONOŠSKO-JESENICKÁ SUBPROVINCIE
Z nerostného bohatství Krkonoš jsou pověstné nálezy drahých kamenů. Zásoby křemene a bohatství dřeva umožnily rozvoj sklářství. Jesenická oblast byla bohatá na zlato, stříbro a železnou rudu. Zlato se rýžovalo hlavně u Zlatých hor, kde se brzy přešlo na hlubinné dolování, s tím je spojen vznik některých lokalit (Rychleby, Javorník, Jeseník, Ondřejovice, Heřmanovice, Vrbno, Andělská Hora, Bruntál). Stříbrné doly jsou spojeny s lokalitami Králíky, Šumperk, Fulnek, Ramzová, Horní Benešov, Jelení, Černá Voda, Nové Vilémovice. Těžila se zde železná ruda, která dala základ vzniku a rozvoji železáren v Sobotíně, jež nabyly v 18. století evropské proslulosti.

[7] Pro rozšíření českého kontextu uvádím evropské kulturně-přírodní památky obdobného typu ze seznamu kulturního dědictví UNESCO: Naleziště pazourků z doby kamenné ve Spiennes (Belgie), černouhelné doly ve Valonsku (Belgie), Královské solné doly v Arc-et-Senans (Francie), doly v Nord-Pas de Calais (Francie), doly v Rammelsbergu, město Goslar a vodohospodářský systém Horního Harze (Německo), uhelný důl Zollverein v Essenu (Německo), královské solné doly Wieliczka a Bochnia (Polsko), olověné, stříbrné a zinkové doly ve městě Tarnovice a jejich vodohospodářský systém (Polsko), krajina v oblasti Hallstatt-Dachstein (Rakousko – sůl), Bánská Šťavnica (Slovenské, hornické město), dědictví rtuti – Almadén a Idrija (Španělsko a Slovinsko), Blaenavon – průmyslová krajina v okolí (Velká Británie), Derwent Valley Mills (Velká Británie, významná průmyslová krajina), důlní oblast v hrabstvích Cornwal a West Devon (Velká Británie), těžba mědi v okolí města Falun (Švédsko).

Hornický skanzen Žacléř (černé uhlí) *Skanzen Zlatorudné mlýny (Zlaté hory)* *Muzeum břidlice v Budišově nad Budišovkou* *Muzeum drahých kamenů pana Votrubce (Kozákov)*
ČESKOMORAVSKÁ SOUSTAVA Českomoravská vrchovina měla četná, i když ne mohutná ložiska stříbrné rudy. Střediskem dolování se stala Jihlava, kde se stříbro dobývalo od druhé třetiny 13. století. Dalšími báňskými středisky byl Německý Brod, Šlapanov, Chotěboř, Přibyslav. Zlato se dobývalo ve starší době v oblasti Hor, Předína, Opatova, železná ruda u Borové a Polné. V Brněnské vrchovině se železná ruda těžila ve středověku v oblasti Adamova, Blanska a Rájce. Středočeská pahorkatina byla významnou zlatonosnou oblastí Čech. Zlato se zde rýžovalo na řekách, s hlubinným dolováním se začalo již ve 14. století v oblasti Jílového a Nového Knína. *Muzeum zlata Nový Knín* *České muzeum stříbra Kutná Hora* *Regionální muzeum v Jílovém u Prahy (expozice věnována mimo jiné dolování zlata)*
POBEROUNSKÁ SOUSTAVA Hlavní nerostné bohatství Poberounské soustavy představuje železná ruda, která zde byla v minulosti těžena a dala vznik železářským podnikům, zvláště v 17. a v 18. století. Základem brdského železářství byly až do poloviny 19. století povrchové hnědely a krevely. Nučické rudy byly objeveny až ve 40. letech 19. století. Zásoby černého uhlí v oblasti Nýřan a na Kladensku byly využívány až od 19. století. Jsou však příčinou rozvoje Kladna, jeho sociální struktury i architektury. *Hornický skanzen Mayrau ve Vinařicích* *Hornické muzeum Příbram 18 expozic v 10 objektech* *Památník Vojna u Příbrami (uranový lágr)*
ZÁPADNÍ KARPATY Nejvýznamnější nerostné bohatství – černé uhlí – bylo objeveno v Ostravské pánvi v 18. století. Rozvoj oblasti byl fenomenální. „Černá Ostrava“ se vytvořila nejen v průmyslové srdce Rakouska, ale také v kulturní mýtus, který přetrvává do současnosti v literatuře, poezii i moderní kultuře. *Hornické muzeum OKD Landek* *Důl Michal v Ostravě – Michálkovicích*

Jinou rovinou přesahu horopisu do našeho uvažování je historická onomastika (nauka o jménech) a toponomastika (nauka o místních jménech toponymech). Jména českých pohoří zaznamenal ve 2. století Ptolemaios. Zmiňoval zde např. Sudéta oré (Krušné hory, Lužické hory, Jizerské hory), Askiburgion oros (Krkonoše, Jeseníky, Oderské vrchy), Gabreta silva, Luna silva (Šumava), Orkynský les (Chřiby). Od 19. století se vedly spory o to, která pohoří označil přesně. Tato diskuse dobře ukazuje na historickou proměnlivost geografických pojmenování.

Názvy českých hor jsou poprvé zaznamenány v 17. století ve vlastivědných spisech Bohuslava Balbína (Rozmanitosti království českého) a Pavla Stránského (O státě českém). Názvy jsou pak doložitelné mimo jiné na starých mapách.

Tento pohled ukazuje, že např. názvy Český les a Šumava se od sebe oddělují až v 19. století. U dalších pohoří můžeme zmínit:

Brdy – staroslovanský název Brdy (či Brda) vyjadřoval vizuální popis reliéfu, kratší hřebeny nazývané brdo. Vlastní jméno Brdy je poprvé písemně doloženo v roce 1275 v latinském názvu jednoho správního celku Českého království – prouincia Podbridye. Geografické označení se však v prostoru a čase posouvalo.
Beskydy – původ jména je pravděpodobně thrácký (nelze nicméně potvrdit), jedná se o běžné pojmenování hor i na Slovensku, v Polsku, na Balkáně. „Beskyd" je historické označení horského sedla.
Jeseníky (označovány také jako Kladské, Moravské či Nisské hory) – původ názvu je nejistý. Ukazuje na propojenost geografického označení, jazyka, osídlení a národnostní otázky. První názor odkazuje na lokalitu Gesenke, ve stejnojmenném údolí. Původně německé slovo označující „sníženinu". Česká forma vznikla přeměnou hlásky g na j a připojení koncovky –ík. (Jeseník). Druhá teorie odkazuje na původně český název hor odvozený od adjektiva „jesenný" (od zde hojně rostoucích jasanů).
Jizerské hory – svůj název získaly podle názvu řeky Jizery, jejíž jméno vzniká pravděpodobně již v keltském období. Název řeky Gizera byl používán již od 13. století.
Krkonoše (v pramenech označovány také jako Obří hory, Riesengebirge, Ripské hory, Vandalské hory, Montes gigantei, Sněžné) – původ názvu zůstává nejasný, ale pravděpodobně se jedná o složeninu slovanských slov „krak" a „noš". Tzn. výraz pro „borovici kleč" a sloveso „nosit". (Existuje velmi pěkná obrazová mapa Krkonoš od Šimona Hüttela, 1576-1585).
Krušné hory (v pramenech jako Sudetské hory, Rudohoří, Erzgebirge, Vyšehory, Míšeňské hory) – základem jména těchto hor není adjektivum krušný, nýbrž substantivum krušec, které označuje „hroudu rudy, nerostu". Současné pojmenování pohoří je poměrně pozdní, běžnější název Rudohoří přejat z německého Erzgebirge. Toto jméno začalo být užíváno poté, co se zde našla poměrně velká naleziště rud. Nejstarší doložený název, je franské Fergunna – „horstvo".
Orlické hory – toto pohoří nese ve svém názvu jméno řeky Orlice, která jej odvodňuje. Základem pojmenování řeky je adjektivum orlí (snad kvůli údajnému výskytu orlů).
Šumava – (Böhmerwald německy či Gabretský les, hvozd Luna), pochází od praslovanského slova *šuma*, což znamená hvozd, hustý les. V Čechách se pohoří označovalo za les: *silva* (Kosmas) či *Bavorský les* (Dalimilova kronika). Jméno *Šumava* patrně jako první použil Antonio Bonfini v roce 1565 v díle *Rerum Hungaricum decades*, v 17. století toto pojmenování užívali i další autoři: Pavel Stránský, Bohuslav Balbín.

Samostatnou pozornost by si na tomto místě zasloužily významné krajinné dominanty, „hory". Ty byly od nepaměti spojovány s místy kultů, rituálů, sabatů či svatojánských slavností. Dušan Třeštík zmiňuje u starých Slovanů v souvislosti s těmito místy tzv. Lysé hory (kniha *Mýty kmene Čechů*). Výmluvné je také valašské označení některých místních vrcholů „Tanečnice". V Čechách dominantní roli plnil přirozeně Říp, pomyslný střed Čech, archeologické nálezy pak svědčí i pro Milešovku, Libušín, mýtický Vlhošť v Ralské pahorkatině, na Moravě například Klášťov (Vizovické vrchy), samozřejmě Radhošť (vizuálně spojen se sochou slovanského boha hojnosti, autor Albín Polášek v roce 1929). Ale i Hostýn či Svatý kopeček u Olomouce, jež svědčí také o tradici křesťanských poutí na vyvýšená místa.

Z jiné perspektivy představil velmi inspirativní analýzu imaginace českých hor historik Eduard Maur v knize *Paměť hor*. Za výchozí bod svých úvah pojal fakt, že základní

kameny Národního divadla v Praze byly vyzdviženy právě na památných horách českých dějin.

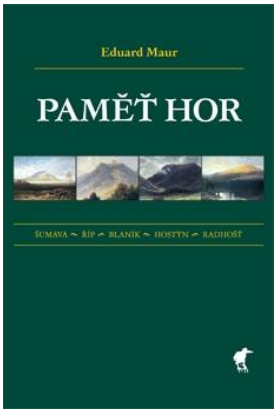

Šumava jako obranný val proti odvěkému nepříteli, praotec Čech vystupující se svou družinou na Říp, blaničtí rytíři, kteří vyjedou českému národu na pomoc, až bude nejhůř, Panna Marie Hostýnská, jež zahnala na útěk tatarské nájezdníky, či svatyně boha Radegasta na Radhošti – to jsou představy, které uvedené „památné hory" vyvolávají snad v každém příslušníku českého národa. Jak ale takové představy vznikly, jak se utvářelo historické vědomí, sdílené širokými vrstvami obyvatelstva, proč se právě tato místa stala národními symboly? Autor pokouší sledovat vznik a vývoj historické paměti spojené s „posvátnými horami" Čechů a Moravanů, ukazuje, jakými změnami v průběhu staletí procházela. *se*

http://www.havran-nakladatelstvi.cz/pamethor.html

Inspirace:
V takto pojaté historii není vlastně politických hranic, jediné mezníky tvoří pohoří, pobřeží, významné řeky. Pro rozšíření českého kontextu, jenž se jeví jasně limitní, se obraťte na fyzicko-geografickou mapu Evropy:

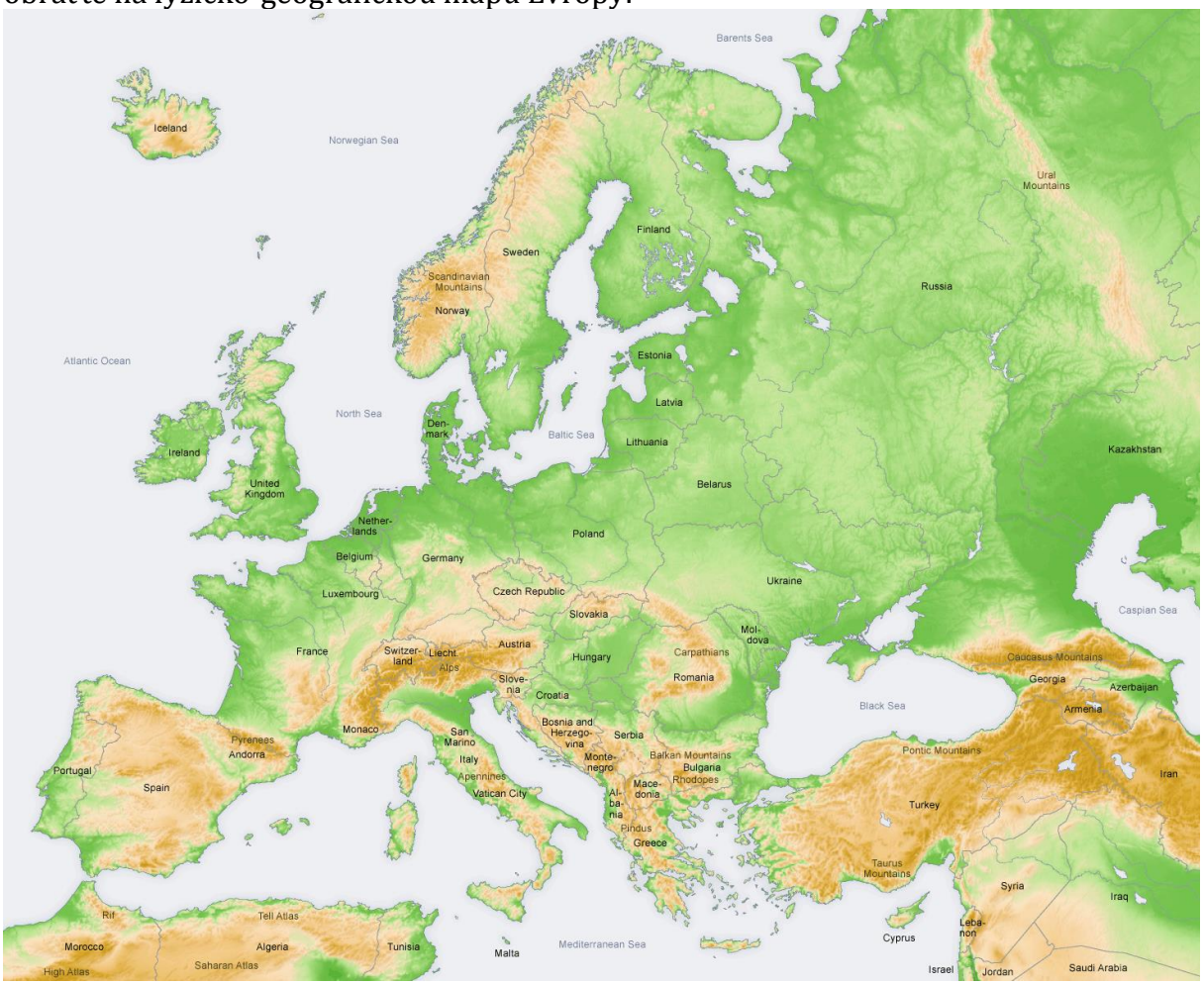

Ptejme se. Na jakých místech je možné Evropou projít od severu k jihu? Od západu k východu? Je to danost ovlivňovaná existencí pohoří a směrem koryt řek. Všimnout si lze, že se jedná na prvním místě o Flandry a údolí Rhôny, ukazuje to na význam města Lyon či přístav Marseille, zřejmá je důležitost Rýna jako páteřní komunikace. (To je již konstatování i geopolitické). Dunaj je logicky jednou z hlavních tepen směru východ a západem. Pozorování výrazně osmysluje pojem „zaalpská renesance, Alpy odkrývají geografické postavení Švýcarska, Karpaty definují Sedmihradsko, ale také východní hranici Uher. Zřejmá je pozice Cařihradu (Istanbulu) mezi Evropou a Asií, Vídně či Budapešti ve středu Evropy, nejasné jsou hranice Polska, v rovinatých krajích se ukazuje na strategický význam řek. Egejská oblast naopak svědčí o jednolitosti antického světa mezi dnešním Řeckem a Malou Asií (Tureckem) či dobře vypovídá o spojitosti středomořského prostoru jako celku. Hledejte další geografické podmíněnosti.